

HALİME HATUN KÜMBETİ İŞİĞİNDA TARİHİ ESER RESTORASYONLARINDA YAPILAN BAZI HATALAR VE NEDENLERİNE DAİR BİR GÖZLEM

AN OBSERVATION ON CERTAIN MISTAKES MADE IN THE RESTORATION WORK OF HISTORICAL BUILDINGS AND THE UNDERLYING REASONS IN LIGHT OF HALİME HATUN CUPOLA

Dr. Öğretim Üyesi Oktay BAŞAK

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, okbasak@gmail.com, Van/Türkiye

ÖZET

Farklı uygarlıklara ait çok sayıda eseri barındıran Anadolu, tarihi eser sayısı ve çeşitliliği bakımından dünyanın sayılı ülkeleri arasında yer almaktadır. Bu zenginliği korumak ve geleceğe aktarmak adına son yıllarda ciddi çalışmalar yapılmakta ancak, henüz arzu edilen noktaya ulaşılabilmemiş değil maalesef.

Tarihi eserlerin onarımı ve korunması son derece dikkat ve uzmanlık gerektiren bir iş olmasına rağmen, ülkemizde gerek toplumu oluşturan geniş bir kitlenin taşınmaz kültür varlığına gerekli hassasiyeti göstermemesi, gerekse onları koruma bilincinin henüz toplumun büyük bir kesimine tam olarak aşıl原因amamış olmasından ve geleneksel dokuyu koruma bilgisizliğinden olsa gerek, kimi zaman tarihi eser kimliğini taşıyan eserlerde tafisi mümkün olmayan tahribatlar yapılabilmektedir.

Taşınmaz kültürel varlıklardan olan tarihi eserlerin tarihi belge olma özelliklerinden dolayı, elzem olmadığı müddetçe olabildiğince az müdahale edilmesine, eserin ömrünü uzatmak ve ileride oluşabilecek tahribatın önüne geçmek için bir yenileme değil, konservasyon ve sağlama yöntemleriyle yapıyı korumaya özen göstermek gerekir.

Bir çok yerde olduğu gibi ülkemizde de doğa ve insan kaynaklı bir takım tahribatları gidermek için restorasyon adı altında bazı müdahaleler yapılmaktadır. Ancak, ya zamanında gerekli müdahalelerde bulunulmadığından, ya da Halime Hatun Kümbetinde olduğu gibi yanlış bazı uygulamalar sonucunda farkında olmadan tahribatı hızlandıran uygulamalar yapılabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gevaş, mezarlık, mezar taşı, kitabe, restorasyon.

ABSTRACT

Anatolia that accommodates numerous works of art and monuments belonging to diverse civilizations is among the few geographies in the world in terms of great amount and diversity of historical buildings. Although significant work has been done to preserve and carry into the future this wealth, unfortunately the desired level has not been attained yet.

Although the repair and maintenance of historical buildings is a work requiring great diligence and expertise, sometimes irreparable destructions could be caused in historical buildings and monuments due to the fact that a significant part of the society is not sensitive towards immovable cultural property and the awareness for preserving them has not been instilled in a great part of the society yet as well as the ignorance of preserving the traditional fabric.

Since historical buildings as part of immovable cultural property are historical documents, it is a necessity to perform interventions on them as little as possible unless really necessary, and to preserve the buildings through conservation and consolidation methods rather than renovation in order to prolong their life and prevent any destruction that may happen in the future.

As in many other countries, interventions could be made in Turkey as well under the name of restoration to remedy certain damages caused by nature and humans. However, there also may be some practices that unknowingly expedite such destruction because necessary interventions are not made on time or as result of wrong practices as in the case of Halime Hatun Cupola.

Keywords: Gevaş, cemetery, tombstone, inscription, restoration.

Restorasyon, Herhangi bir sanat eserinin, değişik nedenlerle tahrip olmuş kısımlarını, o eserin sanat değerine ve eski şekline zarar vermeksizin, aslına sadık kalınarak *sanatça tamir* olarak nitelendirilmektedir (Arseven,1998:1758).¹ Ülkemizde taşınmaz kültürel varlıklarımızdan olan tarihi eserlerimizden bazıları üzerinde yapılan birtakım uygulamaların, aslına sadık kalınarak maalesef pekte sanatça tamir edilmedikleri görülüyor. Van'ın Gevaş ilçesi, Karşıyaka Mahallesi'ndeki Kümbet Mezarlığı'nda yer alan Halime Hatun Kümbetinde de, restorasyon adı altında bazı hataların yapıldığı görülmektedir (Fot.1,2,3).

Fotoğraf 1: Mezarlığın Genel Görüntüsü

Kaynak :Google <http://www.netkayit.com/turkiye-haritasi.php?uydudan=Van-Gevas> Erişim tar.15.05.2018

Fotoğraf 2: Gevaş Kümbet Mezarlığı

Fotoğraf 3: Halime Hatun Kümbeti

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Eser, Gültekin, "Ülkemizdeki Taşınmaz Kültür Varlıklarının Restorasyonuna İlişkin Sorunlar," <http://www.restoraturk.com/index.php/incelemler/242-ulkemizdeki-tasinmaz-kultur-varliklarinin-restorasyonuna-iliskin-sorunlar> (erişim tarihi:07.02.2018.)

736 H. 1335 M. tarihinde Melik İzzeddin tarafından, Ahlatlı mimarlardan, Pehlivan Havendođlu Esed'e yaptırılan eser, (Tarhan vd.,1989: 20-21; Çavuşoğlu,1996:55) (Fot. 4a,b) Selçuklu geleneğinde yapılmış, mimarisi ve zarif süslemeleriyle dikkatleri üzerine çeken, bölgedeki en göz alıcı yapılardan birisidir. Geleneksel dokusu korunmuş bir şekilde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından birçok kez restore edilen kümbetin, günümüze sağlam bir şekilde ulaşması sağlanmıştır.

Fotoğraf 4 a: Yapım Kitabesi

Fotoğraf 4b: Usta Kitabesi

En son 2005 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore ettirilen eserde (Fot. 5), dış kısmında alterasyon sonucu tahribata uğramış yüzey ve çatlakların onarımı (Fot. 6), külah ve gövdesinde oluşan liken ve kara yosunların (algler) temizlenmesi ve iç kısımda, özellikle insan kaynaklı birtakım tahribatları gidermek adına kapsamlı bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Ancak bu son onarım esnasında, maalesef farkında olunmadan Türkiye'deki birçok taşınmaz kültür varlığında olduğu gibi, yanlış bazı uygulamalar yapılmıştır.² Onarım çalışmalarında, kümbetin sadece tahribata maruz kalmış olan yerlerinde işlem yapılmamış, eser bütünüyle elden geçirilerek taşların yüzey temizliği de yapılmaya çalışılmıştır (Fot. 7). Bezemeli yüzeylerin temizliğinde; tel fırça, zımpara, yer yer tarak, madırğa vb. birtakım kazıyıcı ve aşındırıcı taşı aletler kullanıldığından, salt kir ve toz tabakası değil, gerek olmadığı halde eseri görünmez bir zırh gibi koruyan, taşın zamanla kazanmış olduğu patina da, (koruyucu tabaka) ortadan kaldırılmıştır³ (Fot. 8a,b,c).

Fotoğraf 5: Onarım Tabelası

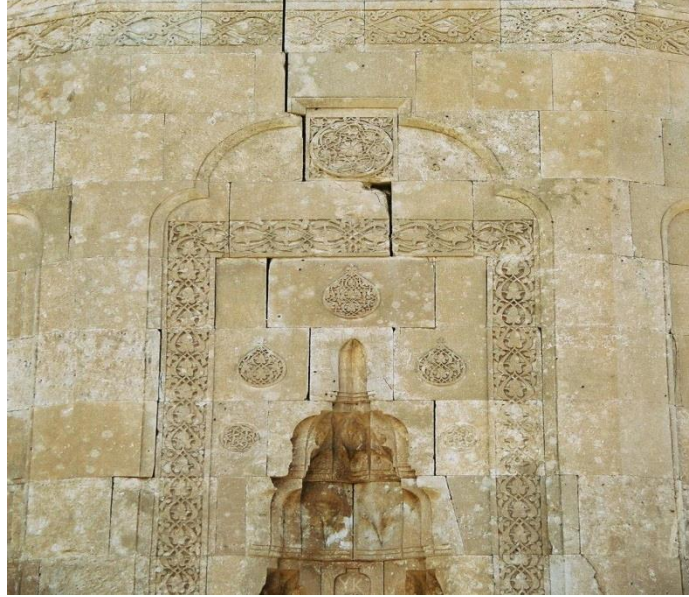
² Yanlış restorasyona maruz kalan bazı eserlerin restorasyon öncesi ve sonrası görselleri için bkz. <https://onedio.com/haber/-restorasyon-konusunda-adeta-bir-dunya-markasi-oldugumuzun-ispati-15-mimari-facia-544863#login> / [http://www.farklibirbakis.com/aspensos-ilk-degil-turkiyede-daha-onceki-bazi-restorasyon-facialarindan-carpici-ornekler/\(erişim tarihi: 07.04.2017\).](http://www.farklibirbakis.com/aspensos-ilk-degil-turkiyede-daha-onceki-bazi-restorasyon-facialarindan-carpici-ornekler/(erişim tarihi: 07.04.2017).)

³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Eser, Gültekin, "Ülkemizdeki Taşınmaz Kültür Varlıklarının Restorasyonuna İlişkin Sorunlar," <http://www.restoraturk.com/index.php/incelemler/242-ulkemizdeki-tasinmaz-kultur-varliklarinin-restorasyonuna-iliskin-sorunlar>: (erişim tarihi:07.02.2018.)

³ Yanlış restorasyona maruz kalan bazı eserlerin restorasyon öncesi ve sonrası görselleri için bkz. <https://onedio.com/haber/-restorasyon-konusunda-adeta-bir-dunya-markasi-oldugumuzun-ispati-15-mimari-facia-544863#login>³ Mimar Sinan tarafından kesme küfeki taşından yapılan Molla Çalebi Camisi'nde de burada olduğu gibi, taşı ustaları, tarak ve madırğa kullanarak cephenin en üst tabakasını kazıdıklarından, patinalı yüzeyler zarar görmüştür.(Sert, 2012:106). Çağdaş koruma anlayışı patinayı ortadan kaldırmak yerine, yapıta zarar vermiyorsa onu korumayı yeğlemektedir. Taş yüzeyin bozulma sürecini yavaşlatan bu koruyucu tabakanın (Patinanın) bilinçsiz bir şekilde kaldırılması, bozulmanın daha derinlere nüfuz etmesine yol açtığı gibi, yapımında çalışmış olan taşı ustaların, taşları işlerken yüzeylerinde bırakmış oldukları bir takım özgün izlerinde yok olmasına neden olabilmektedir.

Taşların yüzey temizliğinin yanı sıra kümbetin gövdesinde de yer yer oluşmuş olan yarık, çatlak ve kırıklar, geleneksel olmayan, doku ve renk açısından da yapıyla uyum sağlamayan malzemeyle onarılmaya çalışılmıştır. (Fot. 9a,b). Estetik açıdan çok hoş olmasa da, konservasyonu, ya da onarımı yapılan yerlerin orijinal dokudan farklı olması teknik açıdan doğru bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Ancak bunu yaparken, burada olduğu gibi, uzaktan bakıldığında bile ana dokudan kolayca ayırt edilebilen bir malzemenin yerine, yapının estetik görüntüsünü olumsuz yönde etkilemeyecek, orijinal dokusuyla uyum içinde olması gereken malzemenin kullanılmasına özen gösterilmeliydi.⁴

Kümbet, sadece dıştan değil, içten de yanlış uygulamalara maruz kalmıştır. Temizlik adına burada yapılan bazı işlemler, yapının orijinal dokusunda onarılması mümkün olmayan tahribatlar oluşturmuştur.

Fotoğraf 6: Gövdede Oluşan Çatlaklar

Fotoğraf 7: 2005 Yılı Restorasyon Çalışmaları

⁴ Venedik Tüzüğü 12. madde de belirtildiği gibi “ Eksik kısımlar tamamlanırken, bütünlüyle uyumlu bir şekilde bağdaştırılmalıdır; fakat bu onarımın, aynı zamanda sanatsal ve tarihi tanıklığı yanlış bir biçimde yansıtmaması için, özgünden ayırt edilebilecek bir şekilde yapılması gereklidir.

Zengin dış mimarisinin aksine onikigen gövdeden kubbeye geçişte kullanılan köşelerdeki istiridye yivli küçük hücreler dışında (Uluçam, 2000: 208) (Fot. 10) süslemenin yer almadığı iç kısımda, sonradan yazılıp çizilen yazı ve resimler ile içerde farklı zamanlarda yakılan ateş sonucu yer yer oluşan is tabakası temizlenmek istenmiştir (Fot.11). Art niyet olmadan yapılan bu temizlik esnasında, yüzeye fazla zarar vermeyen kâğıt zımpara, kumlama gibi mekanik temizleme, ya da dokuya zarar vermeyecek kimyasal temizlik yapmak yerine; keser, tarak bazı yerler de ise çekiç vb. kazıyıcı ve aşındırıcı bazı aletler kullanılmış olduğundan, iç kısımda eserin ihtişamıyla bağdaşmayan, strüktürel ve görüntü açısından da eseri olumsuz yönde etkileyen bir tablo ortaya çıkmıştır. Bu durum kirlilik ve görsellik haricinde kümbeti olumsuz yönde etkilemeyen söz konusu yazı, resim ve isten, çok daha fazla görüntü kirliliğine ve tahribata yol açmıştır⁵ (Fot. 12a,b).

Fotoğraf 8a: Bezemeli Yüzeylerin Zımparalanması ve Patinanın Temizlenmesi

Fotoğraf 8b: Zımparalanmış Yüzey

Fotoğraf 8c: Bitkisel ve Geometrik Bordürlü Yüzeyler

Kümbet, strüktürel tahribatın yanı sıra estetik açıdan da tahribata uğramıştır. Yüzey temizliği esnasında patinalı yüzeye zımparayla müdahale edildiğinden, gövdesinin zaman içerisinde almış olduğu sarımtırak rengi (Fot.7), onarım sonrasında yerini beyaza yakın bir renge bırakmıştır ki, bu da yaklaşık 700 yıllık kümbetin, sanki yeni yapılmış bir esermiş gibi görünmesine sebep olmuştur (Fot. 8).⁶ Dokusundaki bu renk değişimi, anıt mezarın içinde yer aldığı tarihi mezarlıktaki yüzlerce mezar taşıyla olan tarihsel bağını da adeta koparmıştır. Ayrıca müdahalede bulunulan yerlerde

⁵ Halime Hatun Kümbeti gibi yüzeyi bezemeli olan yapılarda, bezemelerin hasar görmemesi için, zorunlu olmadığı sürece mekanik temizleme yerine, eserin dokusuna zarar vermeyen kimyasallarla temizleme yapmak daha doğru olur.

⁶ İlk başta bu renk farklılığı çok belirgin durumda iken, geçen zaman içerisinde hava kirliliğinin de etkisiyle günümüzde, eski rengine yakın bir renge bürünmüş, ancak zımpara izleri hâlâ duruyor (Fot.9a).

kullanılmış olan malzemenin renk ve doku yönünden yapıyla uyum içinde olmaması, görüntü açısından yapıyı olumsuz yönde etkilemiştir.⁷

Fotoğraf 9a: Gövdede Oluşan Çatlakların Adi İnşaat Mantığıyla Onarımı

Fotoğraf 9b: Farklı Malzemenin Gelişigüzel Kullanımı

Fotoğraf 10: Kubbeye Geçişte Kullanılan İstiridye Yivli Küçük Hücreler

⁷ Yapılarda bozulma sürecini hızlandıran birçok etken olmasına karşın en önemli etkenlerden biri kullanılan malzemenin uyumsuzluğudur. Bu nedenle yapıda kullanılacak malzemenin özgün malzemeye zarar vermeyecek, onunla uyumlu olacak şekilde seçilmesine dikkat edilmesi gerekir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Dolar, A., Yılmaz, Yılmaz, Ş.E. (2014). Kültürel Yapılarda Biyolojik Bozunma Mekanizmaları, Elektronik Mikrobiyoloji Dergisi, 12(1):1-19, www.mikrobiyoloji.org/pdf/702140101.pdf, ; Hasbay-Hattap (2017) <https://www.munzur.edu.tr/birimler/dergi/Bilder/arsiv/BGD5-1/5.1.3.pdf> (erişim tarihi 08.12.2017)

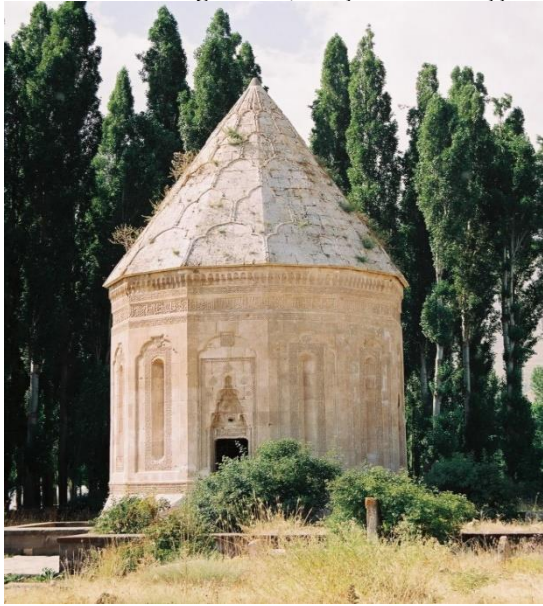

Fotoğraf 11: İç Kısımdaki Yazılar ve İslî Yüzey

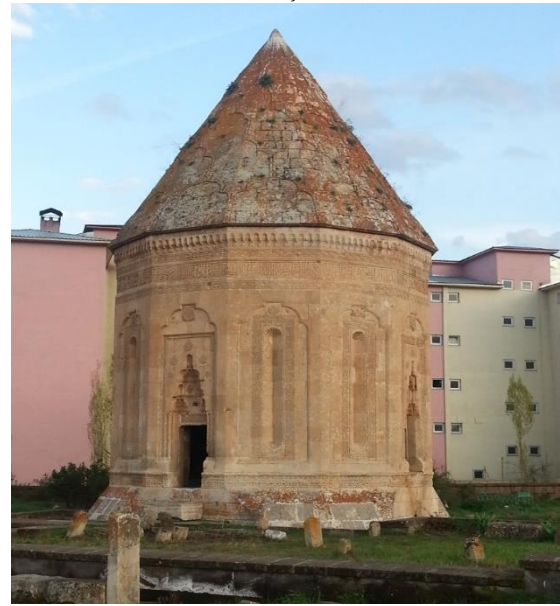
Bölgedeki en göz alıcı eserlerden birisi olan nadide eserin talihsizliği, bu yapılarla son bulmamış, güneyinde doğal bir fon görevi gören kavak ağaçlarından oluşan koruluk, (Fot.13a) 2007 de ortadan kaldırılıp, tarihi mezarlığın ihata duvarının hemen yanında bitiveren mezarlığın ve kümbetin tarihi dokusunu bozan, görüntü kirliliğine yol açan, çok katlı betonarme öğrenci yurdun yapılmasıyla şimdilik son nokta koyulmuştur.⁸ Fot. 13b)

Fotoğraf 12a, b: İç Kısımda Taşçı Aletlerin Kullanımı Sonucu Oluşan Tahribat

Fotoğraf 13a: 2007 Öncesi

13b: 2007 Sonrası

⁸ Tepkiler üzerine yıkılması gündemde olan yurt binası, gecekondulaşma sonucu buraya kondurulmadığına göre, proje aşamasında veya inşası sırasında yapımı engellenebilirdi.

SONUÇ

Yetkili kurumlar tarafından kültürel zenginliklerimizden olan taşınmaz nitelikteki bu türden eserleri korumak için her türlü maddi ve manevi destek ve özveride bulunulmasına karşın,⁹ tarihi eserlerin restorasyonlarını üstlenen yüklenici bazı firmalar, bu duyarlılıktan uzak, sadece işin maddi boyutunu ön planda tuttuklarından, ya da teknik kadrolarında, alanlarında uzman restoratör, mimar, arkeolog veya sanat tarihçi bulundurmadıklarından, kimi zaman arzu edilmeyen sonuçlar ortaya çıkabilmektedir.¹⁰ Teknik alanındaki bu sorunlara, ihale edilen işin en iyi şekilde değil, en kısa sürede bitirilmeye çalışılması¹¹ ve en önemlisi de tarihi eserler üzerinde yapılan her türlü çalışmayı an be an, sadece masa başında değil, yapılan işlemleri yerinde gözlemleyerek gerektiğinde müdahalede bulunması gereken ilgili kurumların bünyesinde, alanında uzman yeteri sayıda elemanın olmaması, ya da kişilerin görevlerini tam anlamıyla yerine getirmemeleri, maalesef telafisi olmayan bazı restorasyon hatalarının yapılmasında önemli rol oynamaktadır.

Taşınmaz kültürel varlıklardan olan tarihi eserler restore edilirken, onlara sıradan bir yapıymış gibi değil, bir doktorun ameliyat masasındaki hastasına göstermiş olduğu hassasiyeti göstermeli, onlara o şekilde müdahale bulunulmalıdır. Müdahalede bulunulmadan önce de, aynısını bir daha yapmanın mümkün olamayacağını, orijinaline sadık kalınarak, ne kadar sürede değil, en iyisinin nasıl yapabileceği bilinci içinde olunmalıdır. Aksi halde, orijinal dokusunu korumaya özen göstermeyip, restorasyonu yapılacak olan esere, adi inşaat mantığıyla yaklaşıldığında, yapıldığı dönemin izleri yok edebileceği gibi, tarihi eser kimliğine de zarar verilebilmektedir.

Restorasyonu yapılan eser, tarihi eser hüviyetini taşıyorsa şayet, onun tarihi belge olma özelliğinden dolayı, mümkün olduğu ölçüde az müdahale edilmesine, eserin ömrünü uzatmak ve ileride oluşabilecek tahribatın önüne geçmek için ise bir yenileme değil, konservasyon ve sağlama yöntemleriyle eseri korumaya özen gösterilmelidir. Onarılan bir eser, ne kadar sağlam onarılmış olursa olsun, şayet o eser, yapılmış olduğu dönemin tüm özelliklerinden arındırılmış bir şekilde restore edilmiş ise, yapılan iş restorasyon değil, estetik operasyonla o esere yeni bir yüz kazandırmak olur ki, bu da restorasyon adına asla tasvip edilebilecek bir durum değildir. Unutulmamalı ki, yanlış restorasyon sonucu ruhunu, ve kimliğini yitirmiş bir eser, tarihi belge özelliğini koruyan, döneminin tüm özelliklerini özünde muhafaza edebilmiş olan harabe haldeki bir yapıdan daha iyi olamaz.

Restorasyonlarla, yapıdaki bozulmalar minimum düzeye indirgenip, yapısal bütünlüğün muhafaza edilerek ömrünün uzatılması gerekirken, yanlış uygulamalar neticesinde eserlerin korunup gelecek nesillere ulaştırılmalarından ziyade, farkında olmadan yapıların daha çabuk yıpranmalarına zemin oluşturulmaktadır. Bu son onarımda, Halime Hatun Kümbeti'nin korunup gelecek nesillere aktarılması yerine, farkında olmadan yapının daha çabuk yıpranmasına zemin oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

Acar, E.(1996).Anadolu'da Tarih Öncesi Çağlardan Tunç Çağı Sonuna Kadar Konut ve Yerleşme, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Mimarlık, (Tarih Vakfı Yayınları), İstanbul, 380-394.

⁹Geçmiş uygarlıklara ait eserlerin ortaya çıkartılıp, tarihin aydınlatılmasına katkı sağlamak ve bunun turizme yansımından payını artırmak için, arkeolojik kazı ve tarihi eserlerin restorasyonlarına her yıl milyonlarca dolar harcama yapılmasına rağmen, onarımı yapılan, ya da ortaya çıkarılan eserlerin büyük bir bölümü, ne yazık ki yeterli korunamadığı ya da yanlış müdahaleler sonucunda doğa ve insan faktörüyle tahrip olabilmektedirler.

¹⁰ <http://www.restoraturk.com/index.php/inceleme/242-ulkemizdeki-tasinmaz-kultur-varliklarinin-restorasyonuna-iliskin-sorunlar-erişim-tarihi:07.02.2018.>

¹¹ Restorasyon alanında söz sahibi olan Avrupa'daki bazı ülkelerde, yapıların restorasyonu 20-30 yıl sürerken, bizdeki eserlerin restorasyonu 1 yıl, bazen de çok daha kısa bir sürede tamamlanmaya çalışmakta, bu da kimi zaman restorasyon adına tasvip edilmeyen sonuçlar doğurabilmektedir. Örneğin 2006 yılı içinde başarılı bir şekilde restore edilen Akdamar Adasındaki Manastır Kilisesinin restorasyonu için bir yıllık bir süre öngörülmüştür ki, bu yıllarca restore edilemeyen, sahip olduğu özellikleriyle dünyada başka bir örneği olmayan bir eser için çok az bir süredir. Ahunbay'ında belittiği gibi " Uzun süre bakım görmemiş bir yapıyı ayağa kaldırmak , işneyle kuyu kazmaya benzer." Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.arkeolojidunyasi.com/arkeomakaleler/restorasyonda_ihale.html. (erişim tarihi: 08.02.2018.)

Ahunbay, Zeynep, (2004). Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon, (Yapı Yayın) İstanbul.

-Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi 3 (1997)3 Restorasyon Maddesi, (Yem Yayınları). İstanbul, 1553 vd.

Alsaç, Üstün, (1992) Türkiye’de Restorasyon, (İletişim Yayınları), İstanbul,

Arseven, C.Esat, (1998). Sanat Ansiklopedisi, Cilt IV, Milli Eğitim Basımevi-İstanbul,1758.

Başak, Oktay, (2010) Gevaş Kümbet Mezarlığı’nda Bulunan Mezar Taşlarındaki Bezemelerden Örnekler, V.Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu: 09-13 Haziran 2009, s. 179-187

Çavuşoğlu, Erdoğan, (1996). Van-Gevaş Halime Hatun Kümbeti, Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri 22-25 Mayıs 1995, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van Gölü Çevresi Tarihi Eserleri ve Kültür Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını) Van,55-62.

Özköse, Aysun (Editör) Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, 1.Ulusal Restorasyon Eğitimi Sempozyumu, 3-5 Ekim 1996 Safranbolu.

Sert, Ö.Faruk. (2012). Türkiye’de Restorasyon Sürecinin Haritalanması Ve Proje, İhale Ve Uygulama Aşamalarında Karşılaşılan Sorunların Belirlenmesi Üzerine Saha Çalışması (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Tarhan, M. Taner - Sevin Veli - Aşan, M. Beşir (1990), Van-Gevaş Tarihi Türk Mezarlığı Kurtarma Kazısı Onarım ve Çevre Düzenleme Çalışmaları-1988, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, T.C.Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara,19-42.

Uluçam, Abdüsselam, (2000). Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I, T.C.Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara.

Venedik Tüzüğü Ve Icomos,Mayıs 1964

İnternet Kaynakları

Ayşe Dolar – Ebru Sebnem Yılmaz Kültürel Yapılarda Biyolojik Bozunma Mekanizmaları, Elektronik Mikrobiyoloji Dergisi TR(Eski adı: OrLab On-Line Mikrobiyoloji Dergisi) Yıl: 2014 Cilt: 12 Sayı: 1 Sayfa: 1-19 www.mikrobiyoloji.org/pdf/702140101.pdf

Eser, Gültekin, Ülkemizdeki Taşınmaz Kültür Varlıklarının Restorasyonuna İlişkin Sorunlar,<http://www.restoraturk.com/index.php/incelemler/242-ulkemizdeki-tasinmaz-kultur-varliklarinin-restorasyonuna-iliskin-sorunlar> (erişim tarihi:07.02.2018)

Hasbay, Uğur-Hattap, Sibel, (2017) Doğal Taşlardaki Bozunma (Ayrışma) Türleri ve Nedenleri, Munzur Üniversitesi Bilim ve Gençlik Dergisi, ISSN: 2148-0273 Cilt 5, Sayı 1, 2017 Vol. 5, Issue 1, 2017,erişim 07.12.2017

Hilal T. Örmecioğlu, Tarihi Yapıların Yapısal Güçlendirilmesinde Ana İlkeler ve Yaklaşımlar, Politeknik Dergisi Journal of Polytechnic Cilt:13 Sayı: 3 s. 233-237, 2010 Vol: 13 No: 3 pp. 233-237, 2010 <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/386019> (erişim tarihi 27.02.18)

<http://restorasyon.org/pages/restorasyontek.asp>

<http://www.tayproject.org/habereski3.html> (erişim tarihi: 28.03.2018).

<http://www.netkayit.com/turkiye-haritasi.php?uydudan=Van-Gevas> (erişim tarihi:15.05.2018).

bkz. <https://onedio.com/haber/-restorasyon-konusunda-adeta-bir-dunya-markasi-oldugumuzun-ispatisi-15-mimari-facia-544863#login> / <http://www.farklibirbakis.com/aspensos-ilk-degil-turkiyede-daha-onceki-bazi-restorasyon-facialarindan-carpici-ornekler/>(erişim tarihi: 07.04.2017).

http://www.arkeolojidunyasi.com/arkeomakaleler/restorasyonda_ihale.html. (Erişim tarihi: 08.02.2018).